

Versengő ajánlatok – passzív rezisztencia

EGY „GYENGE” KULTÚRA EREJÉRŐL

Előszó egy utószóhoz

A 2000 rendszeres olvasója közel két éve nem menekülhet a globalizáció fogalma elől. Ha még ezt az írást hajlandó átfutni (ne adj' isten átböngészni), ígérem, egy időre békén hagyjuk. Ősszel ugyanis megjelenik a Sik Kiadónál a „2000 könyvek” sorozatban a „Zárva-várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon” című kötet, melynek legtöbb tanulmányát először e folyóiratban publikáltuk. Most a kötet utószavával, pontosabban annak „nyáriásított” (rövidített,¹ csaknem lábjegyzet- és hivatkozásmentes) változatával, zárjuk a sort.

Ez az utószó nem oszt igazságot. Szerkesztőként nem szeretném nagy bölcsen megismételni, amit a többiek amúgy is elmondtak már, s fogadom, nem világítok rá társaim homályban hagyott közlendőire. Kérdezek inkább. Először felvázolom a posztkommunista kultúra elsőprőben sikeres globalizálásának tündérmeséjét/rémálmát, majd

szembesítem azt a magyar közelmúlt kultúrtörténetének a kötet tanulmányaiból² kibomló motívumaival. Ezeket apró példákkal egészítem ki, melyek – elismerem – első pillantásra esetlegesnek, rögtönzöttek tűnnek majd. Remélem, a másodikra kevésbé. Igaz, e példák mélyén is kérdések rejtőznek, no meg seregnyi laikus feltevés a kultúra metamorfózisáról 1989 után.³

Kutatásunkat annak idején némi öniróniával indítottuk és szeretném most kellő szerénységgel berekeszteni. Vagy három esztendeje néhányan egymásra néztünk és megállapítottuk, hogy kevés kivétellel nem vagyunk hivatásos „kultúrosok”, nevezzük akár kultúrszociológiának, akár kritikusabban és fennköltebben *Cultural Studies*-nek a diszciplínát, melybe épp belekóstolni igyekeztünk. Úgy éreztük viszont, hogy tudományos, politikai és írói próbálkozásaink során, nemegyszer azok melléktermékeként, különös ismeretekre tettünk szert – mondjuk így – *kulturális határsértés* dolgában. Mi történik, amikor egy kultúrjóság –

1. A kimaradt szöveg helyét [...] jelzi.

2. Lásd Acsády Judit, Kellett-e nekünk feminizmus? „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása a rendszerváltás után, 2001 szeptember; Dalos György, Frankfurt '99. Szélgjegyzetek egy kudarcos sikerhez, 2000 október; Kamarás István, Új vallási jelenségek Magyarországon: globalizáció és helyi sajátosságok, 2001 május; Kovács Éva, Megszállók, vendégek, szomszédok. Amerikai katonák Taszáron, 2001 február; Medgyes Péter, Very English – Very Good! Gondolatok az angol nyelv magyarországi térhódításáról, 2000 október; Nyíri Pál, Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon, 2000 október; Reszkető Petra –Várad Balázs, Elöl-hátul doktor. A tudományos címek mai rendszerének kialakulása, 2002 május; Sik Endre, Kapcsolatérzékeny útfüggség. Magyar korrupció?, 2001 július–augusztus; Szilágyi Ákos, Két globalizáció Magyarországon. Nyomok a romokban, 2002 május, jú-

nus. Rajtuk kívül Haraszi Miklós (A teremtség hét napja. A média demokratizálásáról), Kovács János Mátyás (Vissza a fősodorba? Vázlat a magyar közgazdasági gondolkodás nyugatosodásáról 1989 után), Melegh Attila (Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény) és Zentai Violetta (Átkelés a nyitott társadalomba. Globális és lokális a Soros Hálózatban) tanulmányai szerepelnek majd a kötetben. Közreműködésükért hála és köszönet, úgyszintén a kutatást eredetileg kezdeményező intézeteknek is (Institute for the Study of Economic Culture, Boston University és a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen) nagyvonalú támogatásukért.

3. Önmagam ellenőrizendő, amennyire erőmből tellett, igyekeztem utánanézni annak is, milyen fogalmi eszközöket kínál a kultúrakutatás külföldi és hazai irodalma ahhoz, hogy megértsük a mese és a „komor” valóság közt lappangó feszültséget. Az érdeklődő olvasó e hivatkozásokat a tanulmánykötetben találja meg.

kéretlenül vagy kérve – belép az országba? Vajon letarolja, meghódítja-e hazai ellenfeleit vagy azok semlegesítik őt? Esetleg lövészárkokból méregetik egymást éveken-évtizedeken át? Vagy békét kötnek és türelmesen élnek egymás mellett, sőt elegyednek, netán meg is kedvelik egymást? A katonai metaforák időben figyelmeztettek bennünket, hogy végeláthatatlan aknamezőre tévedtünk. Ha tudományos kompetenciánk kérdéses is, úgy éreztük, már csak a jogos önvédelem okán sem tehetjük meg, hogy az ártatlan szemlélődő ábrázatát öltve, unottan sétálgassunk a robbanótöltetek között.

Igyekeztünk hát önmérsékletet tanúsítani: leginkább két kulcsfogalmunk, a kultúra és a globalizáció esetében tartóztattuk meg magunkat. Definiálásukat nem erőltettük, nehogy véletlen gúzsba kössük némelyünk fantáziáját. A kultúra lehető legtágabb fogalmával dolgoztunk, mely a hazánkban állomásozó amerikai katonák házasodási szokásaitól egészen a neoklasszikus közgazdasági gondolat szépségéig, a Valentin nap meghonosításától az *acquis communautaire*-ben megtestesülő jogi normákig, vagy egy migráns csoport munkaerőkölsztől egy nemzetközi alapítvány preferenciáiig terjed, anélkül persze, hogy az egyiket a másiknál eleve magasabbrendűnek tételeznénk. Ami pedig a globalizációt illeti, egymásra bízuk, ki hogyan határozza meg és mennyire hisz benne. Nevezhetjük hagyományosan nemzetköziesedésnek, tekinthetjük feltartóztathatatlan, netán ciklikusan megtörő folyamatnak, inkább gazdasági, mint politikai és kulturális jelenségnek, gondolhatjuk az áru, a pénz, az ember és/vagy az információ gyorsuló áramlását a lényegének, lenyűgözhet bennünket a határok átjárhatósága, vagy pont fordítva, tarthatjuk az egészet minőségileg elhanyagolható újdonságnak a

kapitalizmus világtörténetében, vélhetjük az intellektuális kordivat szülte silány büvészónak, vagy mindezek keverékének – szívünk joga, de *vegyünk egy esetet*, egy érdekes kulturális határlépcsét és kövessük végig tisztességgel a beérkező valami – egy csoport, egy intézmény, egy érték, egy norma, egy elmélet, egy magatartásmód – sorsát, amilyen behatóan csak lehet. Akkor is, ha az illető kultúrjóság nem is olyan globális. Aztán majd meglátjuk... A „sűrű leírás” és a résztvevő megfigyelés természetesen nem hátrány. Az esetek alapos megismerése – reméltuk –, ha másra nem, arra biztos jó lesz, hogy a földgolyóról le szálljunk a földre.

Az alábbi frás első változata a „Vihar a légüres térben” képzavaros címet viselte,⁴ hogy felhívja az olvasó figyelmét az 1989-et követő kulturális változások két fontos sajátosságára Kelet-Európában: a) a szovjet civilizáció által hagyott ürre, mely – hűen a *horror vacui* elvéhez – sorra vonzotta a külföldi kultúrjavakat a térség országaiba és kínált lehetőséget arra is, hogy a nemzeti kultúrák újjáéledjenek; b) arra az ádáz versenyre, mely e sokfajta kultúra közt folyik azóta is, hogy kitöltsék a szóban forgó űrt. Míg a vihar metaforájáról nem szívesen mondtam le, a poszt-szovjet vákuum tételét gond nélkül veszni hagytam, amint társaim beavattak kutatásuk részleteibe. Mind világosabb lett ugyanis számomra, hogy a képzelt légüres térben túl sok a lég, mely nemcsak a régi rendszerből maradt ott, hanem a még régebbiekből is, nem szólva arról, hogy a nyugati kulturális fuvallatok egy része is már jóval 1989 előtt meglegyintette a térséget. Az új fuvallatoknak így nemcsak egymással kell sűrűlődniük, ütközniük, keveredniük, hanem le kell küzdeniük a helyi (és helyivé lett) kultúrák ellenállását is. Egyáltalán nem véletlen, hogy

4. Lásd: Kovács J. M., *Turbulenzen im Vakuum. Anmerkungen zur kulturellen Globalisierung in Osteuropa*, Transit 17, 1999. E tanulmány alaposan kibővített és teljesen átírt változata nemrég jelent meg egy Peter Berger és Samuel Huntington szerkesztette kötetben „*Rival Temptations and Passive Resistance. Cultural Globalization in Hungary*” címmel (lásd Peter L. Berger and Samuel Huntington, *Many Globalizations*. Oxford University Press, New York, 2002: 146–182. o.).

Rövid esszéjében, mely a kutatást elindította, Berger a globális kultúra „négy arcáról” beszél. Hármát közülük metaforikusan jellemez: Davos, McWorld és tanszéki-klub kultúra,

melyek sorrendben a (neo)liberális üzleti világ, a tömegfogyasztás, illetve a velük sok tekintetben szembeforduló „politikailag korrekt” viselkedés normáit idézik. Negyediknek az evangéliumi protestantizmust tartja, mely az első kettőt megsegyenítő sebességgel járja világhódító útját. Az első és a negyedik „arcon” szerinte keverednek az alacsony- és a magaskultúra vonásai, a másodikat az alacsony-, míg a harmadikat a magaskultúra uralja. (Lásd Peter L. Berger, *A globális kultúra négy arca*, 2000, 1998 július–augusztus, 16–20. o.) Mint az a 2000-ben megjelent tanulmányokból kiderülhetett, szerzői társaságunk némi távolságtartással kezelte ezt a tipológiát.

könyvünk határátlépés-történeteinek ritkán tudósítanak kizárólag egy helyről induló és akadálytalanul érkező légáramlatokról, annál többször említeneek viszont turbulenciát.

Egy óriási közhelyről,

mely szerint Kelet-Európát elönti a kulturális globalizáció áradata, mihelyt a kommunizmus megbukik. Jóllehet a térség néhány országában e folyamatot megzavarja a „balkanizálás” (íme a hasonlóan szegényes ellen-narratíva), a globalizáció szédületes gyorsasággal írja át a helyi kultúrákat.[...] Magyarországon talán egy volt párttitkár jelképezhetné a globalizációs fordulatot, aki – süssük le gyorsan a szemünket – népviseletbe öltözve száguld a pusztán, hát persze, hogy lovon, miközben büszkén szorongat egy hamburgert pizkos tenyerében. Az allegória legtöbbször a száguldás célját is sejteti: hősünk miután tagkönyvét betétkönyvre cserélte, céget alapít, lovát BMW-re, a lajbit és a bő gatyát pedig farmera vagy márkás öltönyre váltja. A pizkok esetleg eltűnik, a hamburger viszont marad.

Akárcsak a globalizációellenes aktivisták megvetése, no meg némely kitűnő – liberális – nyugati barátunk lenéző mosolya. Ők a keleti blokkból frissen érkezőket látják, akik úgymond mohón várják, hogy részt vehessenek a habermasi „utolérő/bepótló forradalomban”, és hogy annak révén „beleglobalizálódjanak” a kapitalizmusba. Az újonnan jöttek állítólag a parvenü összes tragikomikus tulajdonságával képesek elkápráztatni a szemlélőt, [...] midőn telhetetlen éhséggel vetik rá magukat a kétes minőségű kultúrjavakra. A boldogan globalizálódó magyar család eszerint arra fecsérli első megtakarításait, hogy eljusson Disneylandbe (legalább a Párizs mellettibe); a szülők a szcientológia rabjai, fiuk és lányuk, miközben egy *fitness* klubban izzad, arról álmodzik, hogy *talk-show* házigazda illetve *cover girl* lesz belőle. A nagypapa a vasfüggönyt átkozza, mely több mint negyven éven át megakadályozta, hogy becsülettel megszolgált forintjait a badeni kaszinóban verje el. Ma már nem elégszik meg saját szerencséjével, másokon is szeretne segíteni. Hogy bosszút álljon a kommunistákon, most kérte felvételét a *Rotary Club*-ba.

A felsorolt példák csupán variációk egy témára, mely a következő négy alapotívumot tartal-

mazza: 1989 mint cezúra, az USA mint fő csábító, a tömegfogyasztás mint az akkulturáció legfontosabb színtere, a globalizáció mint vastörvény. Ha közelebből is szemrevételezzük őket, társaságukban három, nem kevésbé merész feltevésre bukkanunk. A „lelke mélyén” mindhárom a gyarmatosításról szeretne valamit mondani.

- *Szovjetből amerikai.* E feltételezés szerint ami 1989-ben történt, ha nagyon akarjuk, tekinthetjük ártatlan feltárulkozásnak a világ és a helyi kulturális hagyományok előtt. Ám a kelet-európai forradalmak maguk is a globális kultúra homogenizálódásának lényeges állomásai voltak. Az egységesülést e feltevés híveinek egyik fele a szabad világ szellemi kiteljesedéseként ünnepli, melyben az Egyesült Államok vezette Nyugat támogatja (durvább vátozatban: magához emeli) a gyenge de tehetséges és iparkodó Kelet-Európát, így Magyarországot is. A másik a posztkoloniális kritika hangulatát árasztva fintorog: csak semmi diadalmámor, hisz nem történt más, mint ami szokott. Egy újabb perifériát hódított meg a centrum, kezdődik hát a kulturális elszegényedés, illetve folytatódik, ami már a szovjet világban elkezdődött. A két diagnózis valahol rokon, mindkettő könnyen levezethető a gyarmatosítás elemi feltevéséből. Eszerint egy „idegen” kultúra – mérhetetlen erejénél fogva – ismét hatalmába keríti és marginalizálja az „öshonost”. Meglehet, a „bennszülöttek” még szerelembe is esnek a „misz-szionárusokkal”. [...]

- *A szerencsés és okos gyarmatosító.* Eszerint a szovjet civilizáció „túl idegen” (ázsiai) volt, korrupciós erejét tekintve gyenge, ezért többé-kevésbé kötelező. Előbb-utóbb szembe kellett nézzen saját népszerűtlenségével. Az amerikai ugyanakkor jóval közelebb áll a kelet-európaiak, kivált a kelet-közép-európaiak, hát még a magyarok szívéhez, gazdaságilag és (geo)politikailag ez idő szerint fölülmúlhatatlan és – látszólag – szabadon választható. A hangsúly a „látszólag”-on van. Hajdanában be kellett magolni az orosz, manapság, ha akarod, tanulod az angolt – de jobban teszed, ha akarod, különben bajosan jutsz jól fizető álláshoz. Volt idő, amikor a rádióból értesültél róla, persze utólag, hogy országod csatlakozott a Varsói Szerződéshez, ma népszavazáson döntesz arról, hogy belépjeteke-e a NATO-ba – ám jobb, ha tudod: amennyiben a belépés ellen szavazol, elmenekül a tőke.

Egyébiránt a „keresleti oldalon” a sikeres gyar-

matosítás minden előfeltétele adott. A betolakodó – de folytassuk inkább a közgazdasági hasonlatot – a kulturális exportőr szerencsés, mert amit kínál és ahogy kínálja, az egybevág az importőr igényeivel. Ráadásul Amerika (vagy tágabban a Nyugat) kultúrjai iránt akkora a kereslet, hogy minden bővli vevőre talál, hiszen a kényszerű önmegtartóztatás évtizedei alatt elhalasztott fogyasztás ma mint tűzhányóból a láva tör elő egész Kelet-Európában. A „kínálati oldalon” egyébként sem félelmetes a verseny. A kereslet ugyanis eleve elfogult az USA javára: az exkommunista fogyasztó már húsz éve is jobban szerette az újvilági szabadpiacot mint a szociális piacgazdaságot, Hollywoodot mint a Cinécittát és Elvis Presleyt mint Yves Montand-t. Különben is, amikor ma úgy hiszi, hogy európai kultúrjákat választ, mondjuk egy érdekfeszítő német tévésorozatot vagy egy tréfás francia képeslapot, könnyen kiderülhet, hogy az amerikai eredeti helyi másolatát vásárolta meg. Még a pizzát sem tekinthetjük nyugodt szívvel az olasz konyhaművészet remekének, ha a *Pizza Hut* a legfőbb szállítója.

A szerencsés gyarmattartónak mindössze egyetlen aranyigazságot kell jól a fejébe vésnie: ne emlékeztessd a bennszülötteket a korábbi megszállóra! Ha van egy kis esze, nem provokálja őket zavaros ideológiákkal és nyers erővel, hanem inkább korrumpál: kenyérrel és cirkusszal. Amúgy megengedheti magának a luxust, hogy türelmes és tapintatos legyen.

• **Erőtlen ellenállás.** A gyarmatosító más okból is áldhatja a szerencséjét. Nem kell tartania attól, hogy a helyi lakosság részéről szilaj támadások érnek. A szovjet civilizáció egy szempillantás alatt felszívódott, a nemzeti hagyományokat pedig nem volt idő mozgósítani, mielőtt a posztkommunizmus kulturális sivatagát meghódította volna a Nyugat. Eszerint a kulturális globalizáció lényegében kétszemélyes játék: az egyik oldalon a Nyugat foglal helyet, melyet a *one and only* amerikai civilizáció ural, a másikon pedig Kelet-Európa „tulajdonságok nélküli” társadalmait látjuk, mint „gyenge” kultúrákat. A kommunizmusból öröklött szociális anómiát, kulturális elbizonytalanodást csak erősíti a partner. A magyar újpopulizmus nyelvén: eltaknyolódott gerinc, pincérnemzet, amerikai–zsidó karvalyotőke, új Nagy Testvér. Más szóval, 1989 után nem úr támad, hanem a kommunisták kulturális hagyatéka egyszerűen belenő a nyugati „globalista” civilizáció-

ba (vö. liberálbolsevizmus). Az erkölcsi relativizmus, az önbizalomhiány, a tehetetlenség fokozódik az „új szolgásgban”. Valamikor „erős” nemzeti kultúrák veszhetnek így ki a történelemből. [...]

E három feltevés valahogy otthonos hangulatot áraszt. Mintha Immanuel Wallerstein, a néhai Herbert Marcuse és Jean-Marie Le Pen egy asztalnál busonganának kelet-európai követőikkel, nemegyszer magukat liberálisnak mondó társadalomtudósokkal és közírókkal is. Zsigeri gyanakvás és túlzó azonosítás, konspiráció orrontása és romantikus antikapitalizmus. Ha régen gúnyolódni tudtunk a szovjet háborús filmekben, nosza tegyük ezt most az amerikai akció-thrillerekkel is. Ha azelőtt nem ízlett a cscsi, ne féljünk most undorodni a kukoricapehelytől sem. Ha anno a „kommunisták ellen” jártunk táncházba, menjünk most oda a nyugati silányság ellen tiltakozandó. Ha régen nem tetszett a rendszer, hát ne tessék oly nagyon ma sem. Vajon akik így gondolkodnak, a magaskultúra, benne a népművészet hű őrzői vagy inkább európai sznobok, akik mindenestül elvetik az amerikai civilizációt, tekintet nélkül annak sokszínű és „sokminőségű” voltára. Esetleg a külföldi konkurenciától nem is a népdalt, hanem a nótát féltik? Vagy pusztán saját értelmiségi privilégumaikat, melyet a McWorld piaca könnyedén elsöpör? Azért oly gyanakvóak a tömegkultúrával szemben, mert annyira kifinomultak vagy azért, mert olyan enerváltak? [...]

Kezdjük rögtön a „főbűnőssel”, a McDonald’s gyorsétteremmel. Idősebb kelet-európai bírálói annak idején megtanulták, hogy a kapitalizmus az első hamburgernél kezdődik és ami a minőséget illeti, ott is végződik. Mifelénk azonban a hamburger nem a francia ételművészet remekeivel mérkőzik, hanem azokkal a szeszélyes hústartalmú, zsíros fasírtgombócokkal, melyeket zsúfolt munkahelyi étkezdékben szolgált fel (és gyakran szolgál fel ma is) valamely köz- (ma már inkább magán-) konyha. Vajon megjósolhatjuk-e a cseh, az orosz vagy a magyar civilizáció elkerülhetetlen hanyatlását, tudván, hogy a *fast food* szentélyeiben többnyire stabil az ételek minősége, az illemhely csaknem tiszta és nem kell borraivalót adni a személyzetnek. Vagy fordítsuk meg: vajon a McDonald’s a magyar haladás élovása lenne, ha

egyszer csak sült szalonnára vagy rántott húsr cserélné a hamburgert a Big Mac-ben, melyet ezentúl „Nagy Skót”-nak nevezne? Esteleg „Nagy Labanc”-nak a bécsi szelet esetén. [...]

Kétségkívül (igaz, nem túl bölcsen) igényelhetnénk mi is, hogy a szemünk előtt zajló kulturális feltárlkozásnak „igenis tessék decensebben végbemennie”. Nem kell ahhoz vészes elitizmus ugyanis, hogy az ember ne imádj a mindenestül e feltárlkozás némely főszereplőjét: a fafejű brüsszeli bürokratát, az agresszív külföldi befektetőt, az önhitt juppit, a korrupt pártpolitikust, a csaló vállalkozót, a fanatikus szektafőnököt, a zöld fundamentalistát, a *reality show*-k narcisztikus sztárjait, a kegyetlen kábítószer-kereskedőt stb., illetve a kulturális nyitás bizonyos műfajait és helyszíneit: a lakodalmas rockot, a pankrációt, a *love parade*-t, a plazák, játéktérmekek és peep show-k világát, a választási óriásplakátot, a botránysajtót vagy a romantikus füzeteket – hogy csak a kirívó újdonságok közül válogassak. Kötetünk szerzőivel egyetemben a kutatás idejére én is kikapcsoltam azonban hagyományos közép-európai reflexeimet. Nem mérícskéltem, hol kezdődik és meddig tart a magaskultúra és mi az, ami az úgymond alacsonyból szerintem még ízléses és mi az, ami már nem. [...]

A várva-várt Nyugat

Érkezzünk meg végre a Kárpát-medencébe, ott is egy kis-közepes méretű köztársaságba, állítólag Kelet és Nyugat, egyszersmind Észak és Dél határán, melynek lakói nem állnak rokonságban a szomszéd népekkel. Kultúrájuk – hirdetik büszkén – hagyományosan európai, jelentős német-osztrák beütéssel. (Ez utóbbit időnként elfelejtik említeni.) Annál inkább etnikailag keveredő, befogadó, vendégszerető természetüket. Döntő többségükben keresztények, bár a kommunizmus idején erősen elvallástalanodtak és átevicéltek egy-két értékválságon is, míg sikerült végül a régi rendtől, annak is egy meglehetősen cinikus válfajától búcsút venniük – igaz, nem teljesen önszántukból. Nacionalizmusuk, bár ez politikai vezetőiken nem mindig látszik, ez idő tájt mérsékelt, ám az elmúlt másfél évszázadban is hajlottak arra, hogy megszállóikat hosszú évtizedeken át békésen elviseljék, helyi képviselőikkel kiegyezzenek. Elvakult osztrák-, német- és orosz-

ellenesség csak ritkán kerítette hatalmukba őket. Sohasem tápláltak ellenérzéseket az Egyesült Államok iránt. Értelmiségük befolyásos csoportja vall liberális-kozmpopolita nézeteket, a választók elenyésző része támogat izolacionista pártokat. Politikai berendezkedésüket mostanában demokratizálták, gazdaságuk viszont régóta nyitott, s a közelmúltban szédületes gyorsasággal építettek le állami szektorukat és deregulálták piacukat is. Igaz, mindeközben volt idejük hozzászokni ügyeik informális intézéséhez, a hatalom megkeverüléséhez, kijátszásához, bármely Nagy Ideológia pragmatikus tompításához, a passzív ellenálláshoz (a szervezethez és az önkéntelenhez is), meg ami ezekhez elengedhetetlen: az alkuhoz, a színleléshez, a kettős beszédhez.

Effajta sztereotip állítások segítségével szoktuk (nemde?) bevezetni külföldi barátainkat a magyar kultúrába: magunkkal egyetértve, ám saját véleményünktől rögtön el is távolodva. Egyszóval azonnal igazolva mondandónkat. Íme egy igazi „gyenge” kultúra – hiszik ilyenkor beszélgetőpartnereink – ha ez nincs predesztinálva arra, hogy globalizálják, akkor egyetlen kultúra sincs a világon. Hisz sajátos kultúráját védendő, kevés a hadra fogható katonája, azok is dezertálnának az első adandó alkalommal, nincsenek erődítményei, védvonalai, tágas háttérháza. Ezek ott a Duna mentén nem ortodoxok, mint mondjuk a szerbek vagy a románok (az iszlámról, jaj, ne is beszéljünk), akiktől – tudvalévő – távol áll minden, ami civil. Nem is valami patinás civilizáció képviselői, mint a görögök vagy az olaszok, nem is egy volt birodalom örökösei, mint a spanyolok vagy a franciák, akik mind lesajnálhatják a „tal-mi” amerikaiakat, de akár nagyvonalúan le is ereszkedhetnek hozzá. Etnikai családjuk szűk, keblüket bajosan dagaszthatnák a kulturális szolidaritás pángermánhoz vagy pánszlávhoz hasonló érzései. Szegények is az istenadták, ha akarnának, se tudnának annyit beruházni nemzeti önértékükbe, mint mondjuk az osztrákok vagy az írek. Ergo ha elindul a Nyugat nincs mivel és miért ellenállniuk, és nincs is hová menekülniük. A legtöbb, amit tehetnek, hogy erényt kovácsolnak a szűkségből és – maradnak, ahol vannak. Rezig-náltan hídnak vagy kompnak nevezik magukat és a közvetítést, az átmenetet, az „útközben” választják identitásuk vezérelvéül. Ha már a „sváj-ciságról” néhány évszázada lekéstek.

Hogy védekezés helyett inkább támadjanak, s

terjesszék serényen saját kultúrkincseiket a globuszon? Talán kiáltsák a világ arcába azt, hogy Csodaszarvas vagy hogy Vérszerződés? Vagy azt, hogy turáni átok? És milyen nyelven? Majd' minden mást, ami Árpád után következik már amúgy is a Nyugat nyelvén kellene mondaniuk, nem egyszer (vö. „Ugocsa non coronat”) a szó szoros értelmében. Nem mintha a nemzeti eredetmítoszok feltalálása nem lett volna nyugati módi. Ide, kérem, a globalizálódó Nyugat akkor is bemasírozna, ha – s ezt köszönjük a kommunizmusnak – nem várva-várnák. Így a megfellebbezhetetlen ítélet, mely – nehéz nem észrevenni – a kapitalizmus felé száguldó lovas korábbi allegóriájának alig egy leheletnyivel bölcsebb átirata. Ez az átirat egy idő óta Samuel Huntington íróasztalán fekszik. [...]

Kanyarodjunk vissza egy pillanatra közhely-allagóriánkhoz. Tudjuk, lovasunk sose hordott népviseletet, legföljebb farmerjét díszítették népi motívumok az 1960-as évek végén, abban járt szülei telkére. Később lett egy kis Trabantja is, majd jött a Lada, melyet a rendszerváltás után a gyereknek adott, mikor első Toyotáját megvette. Már a Trabanttal bebarangolta fél Nyugat-Európát az 1970-es években. Attól még, hogy szülővárosának párttitkára lett, mondjuk, 1984-ben, feleségének nem kellett megválnia jól menő butikjától, sőt. Vele egy rock-koncerten ismerkedett össze, melyet a városi KISZ-bizottság szervezett. Később együtt jártak egy jóga-klubba, ez akkoriban a krishnások fedőszervezeként működött. Az asszony az idő tájt még rendszeresen olvasott modern francia irodalmat, ma viszont – miután egy multinacionális bevásárlóközpont kiszorította a piacról és kénytelen volt beállni egy kínai üzletbe – se ideje, se pénze nem marad másra, mint hogy a HBO programját élvezze. Meg a síelést telenként Ausztriában. Férje időközben egy amerikai székhelyű emberjogi NGO munkatársa lett, a hamburgert utálja, a szusit viszont nem, és szabadidejében Verdi-operákat tölt le a világhálóról. Esetleg volt pártfőiskolai barátai-val sörözget. Időnként velük tart szovjet ismerőse is, aki anno a követségen dolgozott, ma viszont az egyik – kissé gyanús – orosz faipari cég budapesti képviselője. Nesze neked kulturális globalizáció!

Mármint az a felfogása, mely a) 1989-cel indít-

ja a nyugati tömegkultúra hódítását Magyarországon; b) elfelejti, hogy a kommunizmus nem zárta ki bizonyos magaskultúrák globalizálódását (ha ezt nem is így hívtuk akkor) és ma sem csak alacsonyát importálunk; c) elsziklik afelett, hogy Amerikán kívül rengeteg helyről érkezik a Nyugat, még (Távol-)Keletről is, és nem csak a Nyugat érkezik, vagyis az importőr versengő kulturális ajánlatokkal/kényszerekkel szembesül; d) nem figyel fel arra, hogy Amerika se csak a tömegkultúrát kínálja; e) a kultúrák keveredését homogenizálódásnak látja, ahelyett, hogy észrevenné: a helyi (kommunista és nemzeti), a regionális és a globális kibogozhatatlanul fonódik össze, igen eklektikus választások mentén. A barkácsolás inkább szabály, mint kivétel, s ha valamit összeeskábálunk, nem kizárt, egyszersmind kulturális kompromisszumokat is kötünk, s ez természetszerűleg nem minden alkotórésznek kedvez. A párhuzamos import vagy a múlt és a jelen vegyítése akaratlanul is maga lehet az ellenállás. Kényesebb ízlésű megfigyelők már Verdi és a sör elegyét is kifogásolnák, a kommunista nosztalgiaik és az emberjogi elkötelezettség azonban – remélem – logikailag sem férnek össze.

E példa is sejteti, hogy szerzői társaságunk nem kívánta a helyi kulturális ellenállást mint olyant ajnározni, hisz azt „import oldalon” igen kétes hagyományok és aktuális érdekek/értékek táplálhatják, nem is szólva arról, hogy az exportőr ugyancsak kétes versenytársa is kiválthatja. Úgy „állunk ellen” mondjuk egy hollywoodi, véres, de politikailag korrekt akciófilmnek, hogy inkább egy háborús öldöklést népszerűsítő japán játékautomata előtt múltatjuk az időt, mely egy hullára vetítve olcsóbban méri a – ráadásul általunk kivitelezhető – gyilkosságot. Hasonlóképp, önmagában a passzív rezisztencia sem szolgál rá az ünneplésre, hisz oly sok változata ismeretes, kezdve a mély közönytől, az elfogulatlan szemlélődésen, a színlelt elfogadáson és a spontán egyéni elutasításon át, egészen a szervezett, mégsem aktív ellenállásig. Amikor valakik megmondják ugyan nekünk, hogy ne járjunk játéktérmekekbe, bevásárlóközpontokba vagy New Age összejövetelekre, de nem kérnek arra, hogy robbantgassunk ezeken a helyeken. Sőt azt sem jelzik, bár ez meglehetősen ritka, hogy hova illene járnunk e műintézmények helyett.

Ugyanez kissé tárgyyszerűbb és rendszeresebb kifejtésben valahogy így hangzik: meglehet, a

kulturális ellenállás nem-konspiratív, személytelen, ha meg személyes, akkor sokszor önkéntelen erői többet nyomnak a latban, mint bármely szervezett „nemzet- és múltmentő” akció a maga teatralitásával és tömeges mozgósító hatásával együtt. Esetünkben különösen érdekes lehet, amikor

a) a korábbi „globalizátor” *post mortem* akadályozza utódja belépését a helyi kulturális piacra;

b) a globalizáció aktuális képviselői egymással vetélkednek a kulturális fogyasztó kegyeiért (mindkét esetben úgy állunk ellen az egyiknek, hogy a másikat választjuk);

c) egymásnak ellentmondó, egymás hatását rontó kulturális üzenetek érkeznek ugyanattól a kulturális exportőrtől (ilyenkor a fogyasztó már eleve „csökkent értékű” kultúrjavakhoz jut, ha mindkettőjüket választja);

d) az átvétel és befogadás során maga a fogyasztó válogat és változtat: szűri, keveri, adjusztálja a behozott kultúrcikkeket (eközben ezek vagy a befogadás során keletkező hibridek eredetei alkotórészeinek némelyike pórul jár);

e) a fogyasztó csak tetteteli a kulturális befogadást (vagyis a „zéró rezisztencia” örvén valójában nem is importál).

A két utolsó eset is mutatja, hogy amikor passzív ellenállást gyanítok, nem teszem fel, hogy a befogadó csöppet sem tevékeny. Ő igenis válogat és változtat – természetesen az „eladók” manipulációjának valamint saját „vevői” múltjának és éppen kulturális szükségleteinek korlátai között. És – vegyük most a közgazdasági logikát szó szerint – fizetőképes kereslete arányában.

Szovjettelenítés?

Magyarországon, akárcsak egész Kelet-Európában, a kulturális feltárulkozás bajosan írható le egyedül a Nyugat-várás és Nyugat-érkezés eredőjeként. 1989 mindenekelőtt a szovjet civilizációtól való megszabadulás hihetetlen felgyorsulásának éve volt. Ez a fajta „de-globalizáció” a helyi/nemzeti/etnikai kultúrák felvirágzását ígérte, legalábbis így hittük akkor, más szóval épp ellenkezőjét a világméretű homogenizálódásnak. Ha jól emlékszem vágyálmaimra, akkortájt a szovjet kultúra hirtelen halálát jósltam, de mertem remélni, hogy az orosz magaskultúra kiteljesedik, továbbá a volt szovjet birodalom országaiban létrejön a nemzeti, a regionális (közép-európai,

európai) és a globális kultúrák olyan kevercse, mely eleget tesz bizonyos liberális alapkövetelményeknek, nincs módja a „nacionalista elhajlásra” és nem fullad igénytelenségbe. A művészek világából véve a példát, bízom benne, s talán nem voltam egyedül, hogy a cenzúra lenini elvei egy szempillantás alatt eltűnnek majd, ám Dosztojevszkij és Bulgakov marad, sőt eddig elhallgat(tat)ott társaikat is megismerhetjük; Bartók, Chopin és a Beatles békésen megférnek majd egymás mellett; és bár bizonyára nehezebb lesz jó könyvesboltot találni Budapesten, az szélesebb választékot (és kedvesebb eladókat) kínál majd, és a kevésbé jók is inkább Walt Disney kifestőkönyveket és ezoterikus irodalmat fognak árulni, mint kemény pornót és náci giccset.

Ehelyett mi történt? Akkora baj talán még sincs, mint e kérdés sugallná. [...] Kezdjük a szovjettel, mint rendszerrel, mint civilizációval, a maga egyetemes céljaival, és expanziós igyekezetével, de legszerencsésebb pillanatában is mindössze a földgolyó egy részére kiterjedő (mondjuk így: „félglobális”) valóságával. Vajon tényleg elmentek-e a szovjetek? Legszívesebben útfüggőségről beszélnek, kettős értelemben is. Egyfelől számos kulturális intézmény (illetve intézményi kultúra) majdnem ott folytatta, ahol abbahagyta. A magyar kormány például, jóllehet beszüntette az ideológiai ellenőrzést és átlátszóbbá tette a pályáztatást (már amikor), továbbra is behatóan támogatja a filmgyártást. Vagy – harciasabb példát idézve – a Varsói Szerződést már több mint egy évtizede fölbontották, de a magyar hadsereg még mindig azzal küszködik, hogy a NATO átlagához képest túl sok a tábornoka, laza a fegyelme és kevésbé tiszteli a közlegények emberi jogait. Másfelől, s ez ebből a példából is kitetszik, az útfüggőség a kommunizmus előtti kulturális minták kommunizmus által legitimált továbbélését illetve újbóli felbukkanását is jelenti. Rengeteg a beszédes példa megint, gondoljunk csak a kötelező vallásoktatás tervére, a korona felmagasztalására vagy a politikai vezér eszményítésére. De a kevésbé beszédes is: egészségkultúra (önsorsrontás), környezetkultúra (káráthárítás), viselkedéskultúra (agresszió) – folytassam? Egy biztos, a kommunizmus négy évtizedét megelőzte tizennégy vagy akár negyven, mely akaratlanul is előkészítette a talajt a szovjet civi-

lizáció számára. 1945-ben a vodka újdonságnak számított Magyarországon, az alkoholizmus mint népbetegség, a fatalista életszemlélet és az ivászat férfi virtusként való eszményítése viszont korántsem.

Hasonlóan építhetett a szovjet szisztéma a magyar társadalom rendies hagyományaira, a még a Monarchiából örökölt államigazgatási kultúrára, a porosz iskolarendszerre stb. [...] De mi marad meg e temérdek útfüggőségéből 1989 után? Fárasztó lenne a felsorolás. Szerencsére megteszik ezt helyettem szerzőtársaim, akik szívesen és joggal időznek el a rendszerváltáson átívelő kulturális folyamatosságok ábrázolásánál, legyen szó a nők diszkriminációjáról, a szekták üldözéséről, a tudományos címek hierarchiájáról, a korrupció természetrajzáról vagy az irodalom felletti állami gyámkodásról. Egyikünk sem vizsgálta azonban behatóan a bolsevik politikai kultúra részleges továbbélését a többpártrendszerben (ellességkeresés, szervezett felelőtlenység, hajlam az informalitásra, maffia-kapcsolatok stb.), vagy a tervgazdaságét a piacon (járadékvadászat, állami újraelosztás, piacmegkerülő eljárások stb.). Annak is érdemes lenne utánajárni, hogy a szovjet rendszerhez kötődő, bár – elnézést az esszencialista megfogalmazásért – mélyen orosz gyökerű bürokratikus eljárások, ipari rutinok, napi viselkedési szokások miként öröklődnek. Olyanokra gondolok, mint a halogatás (a szicsasz) kultúrája, a bizáncias titkolózás vagy a minőség mennyiséggel való helyettesítése. Ez utóbbi „velünk élő történelem” a maga megfogható valóságában – a házgári lakásoktól kezdve, az óriáskombájnokon át, egészen a falusi budik túlméretezett beton-alapjaiig. Vagy Csernobil hazai reinkarnációjáig, a paksi erőműig, mely úgyszintén a szovjet típusú modernizáció alapesetei közé tartozott, míg nem „nyugatiasították”.

E modernizációt egy igen furcsa kultúrimperializmus aurája vette körül. A gyarmatosító ugyanis – miközben a Nyugat túlszárnyalását ígérte – végül is (jogos) kisebbségi érzéseket táplált vele és a kulturálisan részint hozzátartozóként elkönyvelt Magyarországgal szemben is. Tartva a fertőzéstől és szégyellve saját elmaradottságát, nem engedte közel hozzájuk állampolgárait. Se turistaként, se katonaként. Így jöhetett létre az a paradox helyzet, hogy a megszállás „alközponti

jai”, a szovjet laktanyák a fogyasztási modernizáció illegális átrakó állomásaivá váltak, ahol színes televízió és bűvárszivattyú (időnként egy-két Kallasnyikov) talált magyar gazdára, nemegyszer természetbeni csere útján.

A szovjetek elmentek, de kulturális mementóként egy sor tömegfogyasztási cikket is hátrahagytak. Jóllehet ma sem iszunk *kvászt*, eszünk *borscsot* és viselünk *gimnasztyorkát* (ez utóbbit ők sem), a Ladák, a Szaratov hűtőszekrények, a Rakéta porszívók, a Junoszty televíziók és Szokol rádiók illetve NDK-s és csehszlovák mutánsaik még vidáman működnek háztartásainkban. Ha ki is múlnak egyszer, megőrzik majd a robusztus és olcsó termék imázsát, melyből még „nem spórolták ki az anyagot”, s teszik ezt dacára annak, hogy már születésük pillanatában sem voltak valami gyönyörűek, és azóta is csak pazarolják az energiát és szennyezik a környezetet. Ám ezzel még nincs vége a bajoknak: azt hiszem, a „pazarlás?, szennyezés? ki nem ...ja le?” ilyenkor elhangzó rutin-kérdéséhez is szükség volt jó néhány évtized kommunizmusra. A durvaság esetében pusztán azért, hogy ne jöjjünk ki a gyakorlatból.

Amennyiben a szovjetesítést oroszosításként értelmezzük, az útfüggőség tételét attól tartok, fájó szívvel el kell ejtenünk. Amikor az utolsó vöröskatona elhagyta Magyarországot, nemcsak a vízcsapot vitte magával a laktanyából, hanem, anélkül, hogy tudta volna, Puskindól Gorkijig mindenkit, akit unalomig ünnepelt a szovjet kultúrpolitika. Ám ezután már azoknak a művészeknek az alkotásait is ritkábban élvezhette a magyar közönség, olyanokra gondolok, mint Mandelstam vagy Ahmatova, akiket enyhén szólva kevésbé becsült az előző hivatalosság. Tudvalévő, hogy az 1960-as évektől a szovjet-orosz kulturális kínálat Magyarországon majd minden műfajban kibújt a szocreál kényszerzubbonyából. A Bolsoj balettkara és a Moszkvai Nagycirkusz, Richter és Rajkin, a Mojszejev Együttes és az Obrazcov Bábszínház, Szolzsenyicin és Viszockij, az orosz népdalok, még ha időnként kötelező volt is énekelni őket, igenis őrök hagytak maguk után. Rendben, a „Moszkva-parti esték”-et nem sajnálom, de például a sport „magaskultúrájának” élőben már alig látható nagyjait, a sakkozókat, igen. (Hogy kiből mennyi volt a szovjet és mennyi az orosz, most ne firtassuk.) [...]

A „birodalmi” Magyarországon olyan „helyi” kultúra váltotta fel, mely rengeteg általános liberális és/vagy demokratikus (ha tetszik, nyugati, ha tetszik, globális) vívmányt tartalmaz. Közülük számos természetesen már része volt a nemzeti hagyomány(ok)nak: úgy, hogy eleink vágytak rájuk vagy el is érték őket. Ilyen értelemben kétségkívül „magyar” lépett a „szovjet” helyébe. Olyan magyar kultúra, mely a magántulajdon szentségétől, a hatalmi ágak elválasztásán át az állam ideológiai semlegességéig és a nemzet politikai meghatározásáig rengeteg köztársasági alapvet – legalább az alkotmány papírján – komolyan vesz, ahelyett, hogy kezdettől fogva, a magukat nemzetinek nevezők tanácsait követve, jobbra kollektivistá, tekintélyuralmi, klerikális és etno-nacionalista törekvéseket ápolna. Létrejött tehát egy szovjetek utáni kulturális univerzum, ezt azonban nem nevezném minden egyéb minősítés nélkül „nemzetinek” sehol Kelet-Európában, pláne Magyarországon. Annak ellenére, hogy ezt az univerzumot „magyar anyag” (nyelv, rítus, hagyomány stb.) tölti ki. No de a korábbi univerzumnak sem az volt a legfontosabb ismertetőjegye, még a balti államokban sem, hogy oroszul kellett mondani azt, hogy „demokratikus centralizmus” meg azt, hogy „proletárdiktatúra”, hanem e fogalmak rendőriellenőrzött megvalósulása. És fordítva, az Országház parlament marad, amíg tagjait szabadon választják, akkor is ha bizonyos hányaduk meg van győződve róla, hogy Bocskai mentében illik megjelennie ott. Megint más kérdés, mi van akkor, ha egyszer többségük gondolja majd így. [...]

Amerikanizálás?

Aki az elsők között érkezik, elég befolyásos és pragmatikus, továbbá könnyen emészthető kulturális étkeket is kínál, azé lesz Kelet-Európa. Úgy emlékszem, sokan gondolkodtak így 1989 táján, örömmel vagy szomorúan jegyezve meg, hogy az Egyesült Államok már azelőtt megnyerte a versenyt, hogy eldurant volna a rajtpiszto ly. A „coca-colonizálás” és a „Marylin Monroe-doktrína” szójátékait ugyan a nyugat-európai kultúrhistoria ötlötte ki, hogy a fogyasztási minták háború utáni változásait és ezek kulturális összefüggéseit jellemezze a kontinensen, ma azonban alig van újságíró és politikus a mi térségünkben, aki

ne ostorozná időnként a helyi kultúrák elamerikanizálódását hasonló metaforák segítségével. [...]

Igen ám, de a popkultúra villámgyors terjedése a nagyvilágban gyakran eltakarja előlünk, mily sok magaskultúrát importálunk Nyugatról, nemegyszer az Egyesült Államokból. Ezekről vajon nem amerikanizálódunk el? E kultúrjavakat, melyek tudományos elméletekben, vallási meggyőződésben, politikai értékválasztásban, államigazgatási rutinokban, parlamenti törvényekben, vállalkozói tudásban stb. öltének testet, napi rendszerességgel fogyasztják az alkotmány szerzői, a gazdasági reformerek, az egyetemszervezők, az új egyházak vezetői, de – szinte észrevétlenül – az átlagpolgár is, amikor pártokra szavaz, BT-t alapít vagy megválasztja orvosát. Hogy e javak ne lennének civilizatorikusan éppoly fontosak, mint mondjuk, a gyorsétermi technológia meghonosítása? Rendben, összeszorított foggal higgyük el, hogy kevésbé fontosak. Csak akkor mit kezdünk azokkal az esetekkel, melyekben a globális fogyasztási javak „magasabb” kulturális üzenetet közvetítenek? Amikor a Pepsi Diákszigetet szponzorál, ahol progresszív a rockzene, multikulti a hangulat és Közép-Európa ifjai viszonylag szabadnak érzik magukat. [...]

De vegyük magát az angol/amerikai nyelvet. Az vajon kizárólag (amerikai) tömegkultúrát terjeszt? Elnézést kérek a bornírt kérdéstől, de nem kerülhetem meg egy olyan országban, ahol pár hónapja fogadtak el törvényt a cégtáblák magyarításáról és ahol a puristák befolyásos csoportja hiszi a magyar nyelvet összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak és kifinomultabbnak mint az angolt. Pedig egy nyelv – bármilyen nyelv – már önmagában is magasrendű kultúrcikk, akkor is, ha „csak” a baseball játékszabályait vagy a legutolsó *pop hit* szövegét ismernénk meg belőle. A magyar szintaxisnál egyébként is nehezen képzelhető el erősebb bástyája a nyelvvédelemnek (vö. önkéntelen kulturális ellenállás), és aztán ott van az angolnak a német konkurencia is, az majd megmutatja, ki az úr a háznál.

Helyben vagyunk. Az amerikanizálás legfőbb gátja talán nem is mi, magyarok lennénk, hanem az USA nyugat-európai és – újabban – távol-keleti versenytársai, akik szintén részt kérnek a posztkommunista kultúrvilágból. Más szóval, elismerve az Egyesült Államok hegemoniáját a kul-

turális forgalom néhány területén (erről még szólok a későbbiekben), kár lenne szem elől téveszteni a szubglobális hatásokat, mindenekelőtt EU-Európáét, továbbá a hagyományos német/osztrák valamint a hol halódó, hol éledező közép-európai befolyást. Hasonlóképp, a japán és délkelet-ázsiai (ipari) tőkebeáramlással illetve a kínai kereskedelmi hálózatok meglepedésével hatalmas kulturális csomagok is érkeznek az országba, melyek tartalma a munkaerőkölsz szigorodásától, a nyers hal élvezetén át, egészen odáig terjedhet, hogy karaoke-klubokban kezd danolászni a magyar és fejfájását nem pálinkával, hanem akupunktúrával gyógyítja. És fordítva, odáig, hogy a Suzuki piros-fehér-zöldben hirdeti a „mi autónkat”.

Maradjunk most szűkebb régióknál. Közép-Európa – ezt naponta a bőrünkön érezzük – a kulturális turbulencia állapotában van, nem először a világtörténelemben. A kommunizmus bukásával a korábbi blokkok közti vándorlás csomópontjává vált, Magyarország pedig a térségen belüli migrációé is. Nem csupán vendégmunkások, menekültek és bűnözők keresik fel, hanem vállalkozók és menedzserek, tudósok és művészek is. A győri Audi-gyár Szlovákiából is toborozza munkásait; Romániából átjárnak Makóra hagymát szüretelni; a jugoszláv háború tízezreket kergetett át a határon; orosz üzletemberek sűrűn alapítanak cégeket Magyarországon; Budapesten pedig újabban éppúgy otthonos az ukrán örömlány, az albán drogkereskedő és a holland pornófilmrendező, mint – a legalitáson innen – az ILO szakértője, a Greenpeace munkatársa vagy a Közép-Európai Egyetem tanára.

Az a körülmény, hogy az ex-kommunista országokban a történelem végre szabadon visszabeszélhet, alaposan összekeverte a kártyákat a régió különben is zavaros kulturális világában. A cseh bevonulás óta először viseltek háborút egymás ellen a térség országai, köztük mi is, NATO-tagok, amikor segítettük Jugoszlávia bombázását a mi nap. A szolidaritás érzése, ha létezett ilyen Közép- és Délkelet-Európában, máig romokban. A délszláv háborúk viszont – elrettentő erejük révén – valószínűleg mérsékeltek a *Kulturkampf*-ot a többi országban. A kölcsönös szolidaritásnak az EU kapuja előtti tülekedés sem tesz jót. A k. u. k. nosztalgia is tűnőben, ahogy Ausztria egyre kevésbé rejti véka alá félelmeit a „keleti bővítés”

dolgában és Haider a szlovének ellen lázít Karintiában. Amikor pártja kormányra került, Ausztriát számos közép-európai kultúracsinaló, köztük magyarok, bojkottálták. Trianon és a Beneš-dekrétumok bármikor képesek arra, hogy mérgezzék a levegőt, de például a román–magyar viszonyban a korábbi századok is szép számmal tudnak még kifizetetlen számlákat benyújtani. A jelenlegi magyar mini expanzió (a Duna Televíziótól, a MOL és az OTP által megejtett beruházásokon át, a határon túli magyar pártok támogatásáig, az egyetemalapításig és a státusztörvényig) pedig láthatóan legalább annyi bizalmatlanságot szül a szomszédos országokban, mint amennyi bizalmat ébreszt bennük. Vagy vegyük a holkausztert viselt felelősség kérdését. Körülötte is folyik a nemzetközi kulturális adok-kapok a régióban, gondolkunk csak a kárpótlási rítusokban a globális és regionális elemek keveredésére, amikor zsidó világszervezetek egy amerikai ügyvéd segítségével teremtenek olyan jogi precedenst, mely mások mellett kötelezi például a német és az osztrák kormányt is, hogy ne feledkezzenek meg a magyar soá-túlélőkről sem.

Németek és osztrákok. Az üzleti életben jelenlétük hagyományosan hangsúlyos, de e két ország polgárai az ingatlanberuházásokban is jeleskednek, főként Budapesten és a Balaton környékén. Nemcsak venni, hanem nyaralni és lakni is jönnek. Avagy – Burgenlandból – földet művel(tet)ni a határ mentén. A német nyelvet – nem csoda – megint többen tanulják Magyarországon, mint az angolt. Ha a „nagyvadakat” nézzük, a témérdek hagyományos ipari, kereskedelmi és pénzügyi befektető mellett (az erőművektől a bankokig), a Springeré és a Bertelsmanné a magyar nyomtatott sajtó nagyobbik fele, a magyar telefónia és a magán televíziózás is jórészt nagy német távközlési és médiakonzernnek kezében van – itt azonban gyorsan megszakítom a felsorolást, hisz éppen kutatásunk fő tárgyát kezdem megcsúfolni: a bennünket választó osztrák nagybefektető tőkéje valószínűleg félig német, a németé meg félig amerikai vagy japán. Így volt ez a Creditanstaltnál és a Meinlnél, így van ez például az Opelnél, a MATÁV-nál vagy az RTL-Klubnál. Furán hangzik, de biztosabb, ha maradunk a politikánál. A nagy pártalapítványok (Adenauer, Ebert, Naumann) vagy a Goethe Institut németiségét, melyek mindmáig igen tevékenyek a kultúracsere és a politikai tanácsadás színterein,

senki sem fogja kétségbe vonni (legfeljebb az Osztrák Kulturális Intézet). A tanácsadás illetve a hagyományos tudományos kapcsolatok sikerét semmi sem bizonyítja jobban, mint a német min-ták érvényesülése 1989-ben az olyan, a politikai kultúrát lényegileg meghatározó intézmények felállításánál, mint az államelnök jogállása vagy az Alkotmánybíróság. Friss példa az amerikanizálás korlátaira a most szerveződő német nyelvű egyetem Budapesten, egyebek között a konzervatív bajor és osztrák kormány támogatásával, azzal a nem titkolt céllal, hogy a az angol nyelvű, liberális szellemű Közép-Európai Egyetem hatását el-lensúlyozza a tudományos és politikai elitképzés-ben.

Ha csak ennyire lennének bonyo-lultak a dolgok! Térségünkben ugyanis nemcsak a posztkommunista átalakulás, a globalizáció és Közép-Európa újrendeződése találkozott össze, hanem mindhárom, nem teljesen véletlenül, az Európai Unió „keleti bővítésének” programjával. Nem szívesen időznék itt azoknál a néha még nyugatbarát honfitársainkat is hiszterizáló kultu-rális hatásoknál, melyek már a brüsszeli váróte-remben meglegyintik a tagjelölteket. Ott ugyanis arra kérnek bennünket, hogy cserébe a csatlako-zás várható előnyeiért, a belépés előtt legyünk szívesek és töröljünk le a sarat a lábunkról: nyissuk ki piacainkat, fékezzük a korrupciót, ellenőrizzük demokratikusan a közmédiát stb., vagy – a szó szoros értelmében – tisztítsuk meg kórházainkat, erőműveinket, élővizeinket. E „kulturális ajánla-tok”, ha elfogadjuk őket, a távoli jövőt is megha-tározhatják (igaz, nem parancsszóra): példáink-nál maradva, a gazdasági versengés egész habitu-sát, az állam átláthatóságával és semlegességével kapcsolatos elvárásainkat, ám azt is, hogy kör-nyezetünkben mit értünk az „egészség”, a „rend”, a „tisztaság” fogalmán. Addig is önmagunkkal való szembenézésre készítetnek és arra, hogy egy percre se feledjük a *gentleman-like* viselkedés fő-szabályát: mi szeretnénk felvételt nyerni az ő klubukba, nem pedig fordítva. Tetszik, nem tet-szik, alapértékek begyakorlása folyik.

Azzal sem untatnám az olvasót, hogy Brüsszel mily módon befolyásolja máris, például Magyar-országban, a szűk értelemben vett kulturális ter-melést, amikor a jogharmonizáció során jelzi, mekkora legyen az európai gyártású filmek aránya

a forgalmazásban vagy amikor könyvet, zenekart, tudományos kutatást támogat (ilyenkor már a pá-lyázati űrlap megszerkesztésével is „nevel”, nem-csak az abban szereplő prioritásokkal). De a tá-gabb értelemben vett kulturális élet is érdekli, hisz a szelektív hulladékgyűjtéstől, a határfor-galom korszerűsítésén át, egészen a cigányság emancipációjáig terjed a figyelme. E figyelmet újabban egyre több pénz is kíséri, amely mellett lassan eltörpül az Egyesült Államokból érkező kormányzati és nem kormányzati segítség.

Európaizálás? Europanizálás? Még szavunk sincs rá, pedig pár év se kell, s a nacionalista – értsd: jóval több, mint euroszeptikus – retoriká-ban elfoglalja majd az őt megillető helyet az ame-rikanizálás vádja mellett. Egyelőre azonban jóval fontosabb a számunkra, hogy a kötelezően átve-endő „közösségi vívmányok” (közel százezer olda-lon) egyfajta – büszkén vállalt módon – nem ame-rikai kapitalizmusmodellt írnak elő, illetve sug-allnak. Mely úgymond szociálisan érzékenyebb, korporatívabb, testvériesebb, melyben művel-tebbek az emberek és igényesebb a tömegkultúra is. Azt, hogy a senki által még nem látott „Euró-pai Szociális Modell” meg tudja-e majd vetni a lábát a globalizáció forgatagában, ne vitassuk most. Elég, ha annyit leszögezünk, hogy a sze-münk előtt évek óta egy gigantikus *social en-gineering* kísérlet folyik, melynek kulturális kö-vetkezményei beláthatatlanok. Még az is megtör-ténhet (sőt, imitt-amott már történik is), hogy a tagjelölteknek szembe kell fordulniuk társadal-maik eddigi – részleges – amerikanizálódásával: szigoríthatják megint a munkaerő-piaci szabályo-zást, mérsékelhetik a jövedelemegyenlőtlenségeket, bővíthetik a szociális támogatások körét vagy törvénybe foglalhatják, pontosan milyen közszolgálati feladatai is legyenek a magántévék-nek, és rendelkezhetnek afelől is, hogy mi az a gyűlöletbeszéd és miként illik Afrika történelmét tárgyalni az iskolai tankönyvekben. Ha így esik, nagyot nem puffanunk, hiszen az államhoz-igazo-dás, a központhoz-alkalmazkodás kulturális kód-jait talán még nem felejtettük el. Nocsak, ismét az útfüggőséghez értettünk ...

Aki mégis ki óhajt tartani az ellen-állhatatlan amerikanizálás feltevése mellett, ne feledje, hogy az Unió is tud ellenállhatatlan len-ni, például amikor olyan látványos kulturális ta-

bukat érint meg (még ha tapintatosan is), mint a brit izolacionizmus, a francia agrárcivilizáció vagy – banális példát említve – a takarékbetétek névtelensége Ausztriában. Tudjuk, az „anyaföld” s annak tulajdonlása körüli bonyolult szimbólumokkal már térségünkben is fölvetette a harcot. Vagy tekintsük az Európai Pénzügyi Uniót és benne az eurót, mely a kulturális standardizálásnak, vagyis a nemzeti identitások (a „kemény schilling”, a „mi nemzeti bankunk”) vereségének, legfrissebb mintapéldája. Ha a kultúra fogalmát kivételesen szűk értelemben használjuk, az egységesülés ugyancsak szembeszökő. Az új pénz nemcsak a „márka”, a „lira”, s talán nemsokára a „forint” szavakat taszítja a múltba, hanem mindazokat a szólásokat és szóvicceket is, melyek rájuk épültek (vö. forintos labda, löki a digó a lírát), nem szólva a bankjegyeken és az érméken szereplő nemzeti hősökről. Ráadásul emberek százmilliói számára már ma az euró a leggyakoribb közös napi esztétikai élmény, midőn kinyitják pénztárcájukat és alkalmuk van megcsodálni a sok unalmas kaput és hidat az új bankókon. Minálunk pedig – nem nehéz megjósolni – pillanatokon belül a Nyugat egyik fontos vizuális jelképe lesz.

Félre az előítéletekkel! Adjunk esélyt annak is, hogy az EU-ban győz az „egység a sokféleségben” elve, a „változó geometriájú Európa” gondolata. Magyarul az egészséges széthúzás. Ettől ugyan alkalmasint gyengül az Unió az Egyesült Államokhoz képest a kultúrák versenyében. Ám a kavalád még nagyobb lesz. Annál mindenképp nagyobb, hogy ádáz türelmetlenséggel egyetlen színbe mártva ecsetünket amerikanizálásként festjük le. [...]

Homogenizálás?

Sajnos még látszólag egyértelmű esetekben sem könnyű a kulturális utánpótlás és átvétel egységes módozatairól beszélni. Ha a McDonald's – mint szerte Magyarországon – a középosztálybeli fiatal-ság találkahelyévé avanszál, ahol a gyorsétkeztet lassan fogyasztják, ha a kólát homályos külvárosi kocsmákban kommersz rummal keverik, ha a rapet a pesti kabaré hagyományainak szellemében írt szövegre éneklik, akkor bizony érdemes elgondolkoznunk a kulturális globalizáció egyik alapfeltevésén. Azon, hogy vajon a globális kultúrtermékek standard üzenetet hordoznak-e.

Mert amit látunk, az tényleg Pepsi – ám gyakran a legendás Pepsi-érzés nélkül.

Régi igazság: a médium nem (vagy nem feltétlenül) azonos az üzenettel, kivált, ha az úgymond globális üzenet maga is kétértelmű. Hisz a Nyugat egyszerre küldi hozzánk önmagát és saját maga bírálatát is: a szabadpiac doktrínáját és az ökológiai tanokat, a sajtószabadságot és a politikailag korrekt közbeszéd előírásait, Hollywood macsó idoljait és a feminista értékeket, a *junk food*ot és az egészség-tudatosságot. Peter Berger eredeti projektuma nyelvén: Davost és a tanszéki klubot. Legtöbbször azonban olyan kulturális csomagok érkeznek, amelyek nemcsak egymásra felelő alternatívákat tartalmazznak, hanem harmadik és negyedik típusokat és köztes minőségeket is: svéd, olasz és a japán kapitalizmust, a kereszténység és a szociáldemokrácia holland, spanyol, osztrák stb. változatait, a különféle elnöki és parlamenti rendszereket, a formalitás és az informalitás ezernyi fajtáját. [...]

E csomagokat azután mi szépen kibontogatjuk itt, Kelet-Európában, összehasonlítgatjuk a sajátjainkkal, az „ajándékok” egy részét a szemétkébe dobjuk, egy másikkal azonnal büszkélkedni kezdünk a szomszédok előtt, van, amit elteszünk nehezebb napokra, a most érkezett pulóverhez a régi nadrágot vesszük fel. Akad olyan kulturális ajánlat, amit egyszerűen nem lehet visszautasítani (vagy mert olyan vonzó, vagy mert eszi-nem-eszi-nem-kap-mást alapon tesz nekünk), de akad olyan is, amelyet újracsomagolhatunk. Meglehet az is, hogy egyik bejövő kultúrjóság sem vegyíthető a hazaival. Példának okáért félek, hogy a magyarok többségét sem a klasszikus-liberális benemavatkozás, sem a pozitív diszkrimináció elvei nem lelkesítik, ha a romák jogairól kérdezzük őket. Szívesebben választják a rendőri megoldások némelyikét. [...] A kultúra állami irányítása is ontja a kérdésesebb eseteket. Függhőn-e egy kultúrprogram vagy intézmény (egy zenekar, egy folyóirat, egy tánccsoport) köztámogatása annak piaci sikerétől? Lehetnek-e a kormányoknak kulturális preferenciái? Miért is ne privatizálnánk a Nemzeti Színházat? Ki tartsa el a múzeumokat? Az elmúlt évtizedben a magyar kultúrpolitika ide-oda ingadozott az „osztogató” francia-osztrák és a „piacbarát” holland–amerikai

modell között, amikor e kérdésekkel találta magát szemben. [...]

Legyenek-e a magán televízióknak közszolgálati feladataik? Privatizálható-e a nemzeti hírgyűjtemény? Vajon a parlamenti választások följosztják-e a győztes pártot, arra, hogy uralma alá hajtsa a közmédiát? Kiadhat-e a kormány napilapot? A válaszokat keresve a magyar törvényhozó – úgy tűnik – „Északról” „Délre”, a brit típustól az olasz–osztrákhoz vándorolt, úgy, hogy közben a média szabályozásának amerikai mintái még a liberálisokat sem hozták tűzbe. Vagy nézzük a kultúrpolitika egy harmadik fontos harcmezéjét, a felsőoktatási reformot. [...] Az egyetemeken magánosításáról vagy a tandíjról fel-fellobbanó viták, de a *voucher*-rendszerrel fel sem lobbanóak is, mind azt tanúsítják, hogy „Amerika messze van”, a német modell viszont igen közel. Különösen, ha némely alkatrészt annak szovjet változata be is betonozta.

Amennyiben a közpolitikát tágabban vizsgáljuk, a kontinens kulturális hatása és benne a német–osztrák modelleké nem annyira erőteljes. A jóléti reform olyan fontos összetevői, mint a nyugdíjrendszer részleges magánosítása, az univerzálisból a célzott támogatásokra való áttérés vagy a munkaerőpiac „laza” szabályozása; a bérlások privatizálása; a tőzsde kiserészes-barát természete stb. ha úgy tetszik, amerikai vonásai voltak (és részben maradtak is) az 1989 utáni magyar gazdasági és szociálpolitikai kultúrának. Mondom: részben maradtak, mert az öngondoskodás és a verseny elvét nem csupán a nemzeti-konzervatív kormányok szeretik jó adag paternalizmussal elnyomni, hanem időnként a szociálliberálisok is, nemegyszer kifejezetten bátorítva az Európai Unió által. E versengő kulturális ajánlatokat nézegetvén az embernek fölöttébb meg kell erőltetnie magát, hogy ahol csak lehet, amerikai indíttatású homogenizálást és standardizálást lásson, ne pedig ambivalenciák (sőt, többértelműségek) átvételét, illetve termelését. [...]

Még egyszer a gyarmatosításról

Aki a kelet-európai államok kulturális feltárukozását kapitulációnak tartja, az szívesen használ olyan kifejezéseket, melyek elkeseredett nemzetközi kultúrharca utalnak, nemzeti hősökkel és kozmopolita árulókkal, betolakodókkal és kolla-

boránsokkal, haditervekkel és „végső megoldásokkal”. Ebben a szövegösszefüggésben a kulturális globalizáció egyenlő a megszállással, a helyi kultúrák erőszakos leigázásával és kiszorításával/kiirtásával éppúgy, mint idegen kultúrák mesterséges és rendőriellenőrzött meghonosításával az elárvult hadszíntéren.

Ám lapozzuk csak át gondolatban az elmúlt évtized magyar kultúrtörténetét: alig hiszem, hogy a kommunista kultúra tartópilléreinek összeomlása után rengeteg példát találunk a tarolásra és helyettesítésre, miközben sorjáznak a kulturális együttélés és kompromisszum esetei. Még a McWorld-ben is, mely máskülönben a gyarmatosítási tézis kedvenc hivatkozási területe, már csak azért is, mert a „félelmetes” *Big Business* pénzeli a kulturális exportot. No de itt is gyakran akkora a helyi kulturális ellenállás (és oly szűk a fizetőképesség kereslet), hogy a beérkező kultúrák fogyasztása a kezdeti lendület után lényegesen lelassul. Kezdjük az USA-val, mint „kultúr imperialistával”. A hamburgernek például az első sikerek után ki kellett egyeznie a sült kolbásszal és a német–osztrák–magyar fasírttal, továbbá nem volt képes leszorítani a bécsi szeletet sem a magyarok vasárnapi ebédlőasztaláról. [...] Még mindig erős cigarettákat szívunk, holott dohánygyáraink már amerikai kézben vannak és bőséggel kínálják az *extra light*-ot. A koffeinmentes kávénak semmi esélye sincs az – olaszos – eszpresszóval szemben, hasonlóképp sem a *corn flakes*, sem a müzli, de még a „lélekben” közelebbi *donut* és *bagel* sem tört át. [...]

A McWorld kulturális befolyásának percről percre gátat szab a szokás, az ízlés, a pénz és még mennyi minden. Amikor a *beauty farm*ok látogatása, a *squash*, sőt a tenisz is a jómódú elit egy szűk csoportjának előjoga/hóbortja lesz. Amikor az ember kétszer is meggondolja, hogy bemenjen-e gyerekeivel egy játékterembe kipróbálni egy videójátékot, mert tart az ottani törzsközönségtől. Amikor undorodik a pankrációtól, viszolyog a testépítéstől és a szépségversenyek, de még az esküvői fehér limuzinok sem boldogítják. Gyakran nehéz megmondani miért, de valahol megáll az import, a kulturális hatás letompul, kisebb-nagyobb zárványok alakulnak ki. Az angol ezt kompartmentalizációnak („rekeszesítésnek”, „fülkésítésnek”) is nevezi. Gyarmatosí-

tó terjeszkedésnek csak akkor, ha igen ádáz hangulatban van.

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy nincsenek „erősen ajánlott” átvételek és tartós hegemón hatások: a NATO-val, az euróval és Hollywooddal már említettem is példát rájuk. És a pénz szerepét sem kívánom lebecsülni. Nem árt például, ha az exportőr számára a kultúra terjesztésének tranzakciós költségei alacsonyak. Közvetlenül 1989 után erről sok helyütt gondoskodott a kommunizmus során felduzzadt, kielégítetlen kereslet. Ha a vásárló egészen Bécsig rohan, hogy a Nyugat kulturális ikonjait beszerezze, melyek sora a használt Opel-től, Joe Cockeren át egészen egy rég várt Cézanne-kiállításig terjed, akkor az eladónak nem kell drága autószalonokat építenie, koncertet reklámozni, festményekre biztosítást kötnie. Ha meg később igenis kellett, sokat számított, van-e rá pénz: mely exportőr képes kívánni, amíg befektetései megszülik a profithozó keresletet. A multiplex mozik – úgy tűnik – képesek, szökik is fel az amerikai akciófilmek látogatottsága. A bevásárlóközpontok úgyszintén, terjed is a plaza-életforma. Jó példa a Forma-1 cirkuszt hirtelen népszerűsége is Magyarországon: elengedhetetlen volt hozzá a Hungaroring óriásberuházása. Ezen az alapon nem tudom kizárni, hogy kellő anyagi erőfeszítéssel akár arra is rá lehetne venni a magyar férfitársadalmat, hogy megszeresse az amerikai futballt (de a spanyol bikiadalt vagy a francia *boules*-t is).

Félek, az importőr akkor sem szemezgethet mindig szabadon a kulturális ajánlatokból, amikor ő az aktív fél, hiszen lehet, hogy a kínálat intézményileg merev (egyetlen nagy amerikai vagy német alapítvány sem tanácsolja majd, hogy társadalmunkat a nepotizmus japán normái szerint rendezzük be) és – hogy újabb közgazdasági műszóval éljek – ikertermékek is előfordulnak jócskán. Nem hinném, hogy Magyarország például egykönnyen átvehetné a szolidaritás svéd hagyományait anélkül, hogy az állami beavatkozás ottani szokásait ne utánózná. Azt sem tartom valószínűnek, hogy az elitkultúra védelmének francia gyakorlata simán kikölcsönözhető úgy, hogy a nacionalista elveket Párizsban felejtjük. És azt sem, hogy elfogadjuk a sajtószabadság amerikai kultúráját, csak épp a *Mein Kampf* kiadását szeretnénk továbbra is rendőrileg korlátozni. Ponto-

sabban, mindezt megtehetjük, ám jobb, ha tudjuk: nem az eredeti terméket importáltuk és szükség lesz némi találgatásra ahhoz, hogy használhatóvá varázsoljuk.

De vissza 1989-hez és a kielégítetlen kereslethez. Beszéltünk már róla, a kultúrjavak többségét az állítólagos gyarmatosítónak nem igen kellett ráerőltetnie a bennszülöttekre. Így volt ez az 1989-es forradalommal, magával is. Ki ne emlékezne, hányszor tettük fel az 1980-as években a szarkasztikus kérdést: miért nem akar már végre valaki gyarmatosítani bennünket? E kérdés hűen tükrözte a széleskörű igényt bármilyen átvételére, ami „nyugati”, hisz az csak jobb lehet, mint ahogy a Volkswagen is szebb, gyorsabb és tartósabb a Trabantnál. A bármilyen jelenthette a szabad választásokat éppúgy, mint a magánóvodát vagy a divatos cipőt. A „nyugati” pedig helyettesíthető volt a „foreign” szóval, ami egy ing vagy egy gatyá származási helyét jelölte a kirakatban. Senki se gondolta, hogy „inosztrannij” lenne az áru. Ha valaki nagyon szeretné a vágyak teljesülését gyarmatosításnak hinni, ám tegye, hisz a kultúra küldője és befogadója valóban legtöbbször nem volt és ma sincs azonos súlycsoportban. De egy percig se feledjük: ezt a „gyarmatosítót” behívták Magyarországra is. A döntő többség azt hitte: várva várja.

Miért téveszteni hát össze egy meghívót egy kapitulációs nyilatkozattal? Mert a naiv háziga da nem tudta, hogy a *cheeseburgert* előbb-utóbb a befektető és a tengerészgyalogos is követi majd? Szerintem tudta és helyeselte. Azt hiszem, okosabb ezért a kulturális globalizációt kevésbé harcias terminusokban leírni, egyszerűen úgy, mint külföldi kultúrjavak masszív beáramlását, melyek valamiképp együtt kell, hogy éljenek a helyiekkel. Természetesen minden kohabitáció torkollhat eszement összecsapásba. A szerető felek addig csempülnek egymást, míg a végén győz az erősebb. De házasság is lehet a dologból sok-sok kölcsönös alkalmazkodással. Annak azonban szerencséje kicsi az esélye, hogy egyikőjük megöli a másikat. [...]

És amennyiben csak úgy összejönnek a dolgok? Szerencsésen vagy szerencsétlenül? A mobiltelefon kitűnő példát kínál. Amikor – elnézést az egyszerűsítésért – a gyors elérhetőség „nyugati-as-északias” értéke összetalálkozik a „keleties-dé-

lies” kultúrák verbalizmusával és a nyilvános kommunikációs hálózatok tervszerű elhanyagolásának kommunista örökségével (melyet a szovjet politikai kultúra *sine qua non*-jaként tisztelgettünk) és a férfinép, kivált a fiatalabbja, szélsőséges műszaki sovinizmusával/sznobériájával és az újjgazdag allűrökkel, akkor talán nem meglepő, hogy kezdetben annyi sugárzó arcú ifjút láttunk az utcákon fontoskodó arccal rohángálni készülékekkel a kezében (vagy az övére csatolva, lásd még: törzsi jelképek). Készülékkel, ami már akkor is jóval több volt, mint „bunkofon”. Nem egyszerűen a globális kínálat erőszakolta ki a helyi keresletet magának, hanem a kereslet, akár anno a televízió esetében, hogy úgy mondjam, kulturálisan ugrásra készen állt. Ez nem ugyanaz a helyzet, mint amelyről a Gillette cég egyik főnöke álmodozott a Szovjetunió összeomlásának idején, úgy emlékszem, az *Economist*-ban: és akkor mostantól az orosz nők végre elkezdik borotválni a lábukat. [...]

Akadnak viszont látszólag egyértelmű ügyek, olyanok, mint a NATO és az EU cizellált szabályrendszerének átvétele. Különösen az utóbbi valóban körülírja a gazdaság és a társadalom szervezésének egy meghatározott kulturális univerzumát, melynek elveit a tagjelölt a felvételi vizsga során nem kifogásolhatja, legfeljebb apró kivételekért esenghet. Mindemellett furcsa egyetemesség ez, hisz temérdek különösséget enged. Szó se róla, a belépőket szondázó úgynevezett koppenhágai kritériumok a modern európai kapitalizmus liberális és demokratikus minimumához szigorúan ragaszkodnak, intézményekben és értékekben is, s elképzelhető, hogy az újonnan jöttek történelmileg igen rövid idő alatt nemcsak a monetáris, hanem a külügyi és katonai unió, majd a közös államszervezet keretei közt találják magukat. Úgy mond „szubglobalizálva”. Egyelőre azonban „csak” az *acquis communautaire* szűrőjén kell átjutniuk, mely ugyan minuciózusan szabályozza a banán görbületét és a szennyvizek tisztasági fokát, de – leginkább a Nyugat sokszínűségének okán – nem írhatja elő a kapitalizmus olyan, kulturálisan is fontos intézményei közül az egyedül követendő, mint a magántulajdon aránya, az adózás progresszivitása vagy az állam szociális gondoskodásának mértéke. De azt sem, hogy egyéni jelöltekre vagy pártlistákra voksolunk-e, kancellár vagy elnök irányítsa-e az adminisztrációt, legyen-e írott alkotmányunk, és beengedjük-e a főrendeket a parlamentbe. Egyszerre szoros és

laza „gyarmatosítás” ez. Még lazább azután, hogy a tagjelöltet fölveszik a klubba, ahol már – méretarányosan persze – szavazhat is saját sorsáról, sőt (lásd a görög példát) nemegyszer ki is bújhat a kötelezettségek teljesítése alól. [...]

Számtalan egyéb globalizációs „lazaságot” is ismerünk, melyek mind ellentmondanak még a posztkoloniális kritika szellemében fogant – kevésbé sarkos, a fizikai erőszak fogalmára kevésbé támaszkodó – gyarmatosítási tézisnek is. Miért késik vajon azon értékek, szokások és intézmények átvétele, melyeket még a legmérgesebb bírálók egy része is Amerika „jó” oldalához sorol? Szerződéses fegyelem, alkotmányos hazafiság, pozitív gondolkodás, etnikai és vallási tolerancia, jótékonyosság, lokálpatriotizmus, a magánszféra tisztelete stb. – anélkül, hogy készpénznek vennénk őket, mikor az Egyesült Államokról gondolkodunk, érdemes megvizsgálni, mi is akadályozza hazai térnyerésüket. Vajon e kifinomult kultúrák terjedése szükségképp lassú? Pénz és hatalom nemhogy segítené, de gyakran egyenesen gátolja a mintakövetést? Erről azt hiszem, néhány – pedagógiai küldetését komolyan vevő – nagy amerikai alapítvány tudna mit mesélni. Netán a „szálláscsinálók” hiányoznak, a kulturális átvétel/utánzás élcapata? Az értelmiség mint olyan lenne lomha és szkeptikus vagy inkább csak a politikai és média-elit?

Mégis, mintha a gazdaságban gyorsabban folyana a „jó” kultúra közvetítése. (Lehet, hogy a „rossz” is.) Aki ma Magyarországon belép egy multinacionális céghez, annak pontos munkaszerződése lesz; nem kukucskálhat bele kollégájának fizetési kimutatásába; nem hívhatja föl munkahelyi telefonjáról ingyen ausztrál nagybácsikáját; esetleg Amerikából importált *diversity* szabályokat kell betartania, amikor titkárnőt keres maga mellé; s talán bevonják egy jótékonyági akcióba is. Míg végül azon veszi észre magát, hogy akkora „vállalati identitása” nőtt, hogy ezentúl kétszer is meggondolja, szabad-e szidnia cége vezetőit idegenek előtt. Most ne firtassuk, vajon tényleg olyan „jó”-e, ha ilyenné válik az ember, egyszerűen erősítsük meg a régi közhelyet: az üzleti világ bizonyos kultúrákat egészen ügyesen terjeszt. Ám – mint láttuk – még a hozzá legközelebb álló McWorld-ben is kudarcot kudarca halmoz. Mármint ha tarolást várunk tőle.

Színlelt globalizáció?

Ajánlom, tegyük félre egy percre a globalizálás, a homogenizálás és a gyarmatosítás fogalmait, és – talán egy lépéssel közelebb a való világhoz – vizsgáljuk meg, mire jutunk a *Cultural Studies* irodalom egyik kedvenc terminusával, a hibridizálással. Ha úgy tetszik, a globális és a lokális keverésével, a globalizációval, korábbi műszóval: a kreolizálással. Aki e fogalmakat használja, számol a helyi kultúrák ellenállásával és figyel a kompromisszumokra. Ám hajlamossá válhat arra, hogy mindössze két komponensre legyen tekintettel: egy külsőre és egy belsőre.

Csak hogy a posztkommunista kulturális játéktér igen gyakran többszereplős és rengeteg kereszthatást ismer mind a küldő, mind pedig a befogadó oldalán. Politikai kultúránk alapszövege, a Magyar Köztársaság alkotmánya például módosítja elődjét, a népköztársaságait, sarkalatos törvényeiben tükrözi a kerekasztal-tárgyalások jogi kompromisszumait, átemeli a gyenge államelnök és az erős alkotmánybíróság intézményét a német gyakorlatból, kölcsönveszi az ombudsman skandináv ötletét, a NATO-csatlakozáskor illetve az EU-jogharmonizáció folyamatában újból és újból igazít (majd) kulcsfontosságú paragrafusain, hazai újításokat (kisebbségi önkormányzatok, határon túli magyarok státusza stb.) illeszt bele, ha nem is mindig papíron – egyszóval számos elemből építkezik. Mint ahogy bajosan érti meg a Soros Alapítvány kulturális hatásmechanizmusát az, aki amerikai versus magyar dichotómiában gondolkodik és eltekint Soros György többes – és változó – identitásától (magyar zsidó, Popper-tanítvány, Wall Street zsenije, filantróp, informális politikus, *self-made* társadalomtudós, legújabban globalizáció-kritikus stb.), illetve az alapítvány számtalan testületében képviselt politikai és kulturális színárnyalatoktól.

A hibridizálás fontoskodóan üres kifejezés marad, ha nem tisztázzuk a létrejövő elegy belső arányait, sőt a keverés módját, sebességét és az alkotórészek minőségét is. [...] Hiszen például mind a kultúráküldés, mind a befogadás lehet tettetett. A homogenizációs tézis hívei csakúgy mint a hibrid-pártiak hallgatólagosan feltételezni szokták, hogy a kulturális találka tényleg létrejön. Holott elképzelhető, hogy a felek csak eljátsszák a randevút. Az orosz ábécé, az SZKP története vagy a szovjet himnusz bebefláztatása egész Kelet-Euró-

pában súlyos kudarccal végződött. Arra azonban jó volt, hogy e társadalmak begyakorolhassák (némelyek újból), hogy miként kell formálisan elfogadni és informálisan elutasítani egy idegen – „keleti” – kultúrát, illetve formálisan elvetni, informálisan pedig elsajátítani egy másikat, a „nyugati”. Azóta fordult a kocka: mostanában a Nyugatot szeretjük szimulálni. Nem véletlen, hogy Leopold Lajos 1917-ben alkotott fogalma, a „színlelt kapitalizmus” manapság oly népszerűvé vált a magyar társadalomtudományi kutatásban, hisz annyi a példa a felületes, részleges, imitált, neofita túlzásokba eső befogadására e régi-új civilizációnak. Előre leszögezem, nem szándékos csalásról beszélek, inkább öncsalásról, és nem vágom magam az öntelt *Wessi* pózába sem, hogy azon gúnyolódjak, mennyire nem értik ezek a szerencsétlen Ossik az új rend lényegét.

Mindezt előrebecsátva hadd hozok gyorsan két példát, honnan, ha nem az újjazdagok világából. Hiába jelenünk meg a tenispályán hófehér, márkás dresszben: ha meccs közben folyton köpködünk és káromkodunk, továbbá *out*-ot kiáltunk, holott a labda benn volt, akkor nem sajátítottuk el kifogástalanul e játék kultúráját. Hasonlóképp nem sokat ér, ha állandóan angol szavakat keverünk magyar beszédünkbe, az üzleti ebédre azonban tolmácsot kell magunkkal vinnünk, ahova mellel félrészes állapotban esünk be negyedórányi késéssel. [...] A minőség igenis számít. Ha ugyanis mindössze a lejátszott teniszmérkőzések és az elköltött üzleti ebédek számát néznénk, vagy – komolyabb mutatókat véve – a magántulajdon névleges arányát és a parlamentben elfogadott törvények mennyiségét és címeit, akkor az elsőprő globalizáció tézisével való nyugodtan hátradőlhetnének, mondván: mindig sejtettük, hogy Magyarország a Nyugat-vezérelte homogenizálás mintapéldája. Majd ízléstől függően szomorkodhatnának vagy örülhetnének egyet.

Félek, rútol becsapnák magukat. A magántulajdonról szóló statisztikákban az adókerülő BT-k százezrei is benne vannak, akárcsak a félállami cégek. A törvények jelentős része pedig lehet, hogy épp a liberális jogállamot és a demokratikus nyilvánosságot hivatott korlátozni. (Persze „odaát” is bőven akad ilyen példa, de – úgy tűnik – e téren önellátóak, sőt exportképesek vagyunk.)

Vissza a profánabb dolgokhoz: az éles szemű nyugati megfigyelők kedvenc témája a kapitalizmus tettetése. Tucatjával hozzák a példákat arról, hogy miért lehet még mindig megbecsült lakberendezési tárgy mondjuk, a román háztartásokban a chiantis üvegből eszkábált asztali lámpa és a kólás dobozból készült hamutartó (értsd: hogyan lesz a talmiból elegáns), vagy arról, hogy miért van háromszor annyi számítógép egy budapesti bróker irodájában, mint frankfurti kollégájéban. Csakhogy az ilyen összehasonlításokba belefeledkezve könnyen hibázik az ember. Ha – tegyük fel – azon kezdünk el töprengeni, miért gondolja egyre több magyar parasztember, hogy neki baseball-sapkában kell szántania, bizonyára lesz egy-két nem túl eredeti, de elfogadható ötletünk az amerikai tévésorozatok hatásáról a divatra. Ha azonban ötleteink tudományos alátámasztása végett eközben azt is szorgalmasan megfigyeljük, hogy évente mennyivel nő a Magyarországon eladott baseball-ütők száma, könnyen juthatunk arra a – téves – következtetésre, hogy e sportág egyre népszerűbb a magyar férfi lakosság körében. Hisz akik a bűnügyi tudósításokat olvassák, tudhatják, hogy e szerszám mifelénk az amerikai vagy angol eredetűtől némileg eltérő testmozgást szolgál: a bicskát helyettesíti ugyanis a kocsmai verekedéseknél. Egyébként nagyon is célracionálisan, mondhatni, nyugati módon.

A tévedéseknél nagyobb baj, hogy a „keleti” színlelést sokszor épp a Nyugat erősíti. Ha nem is szovjetes erőszakkal, de igen határozott, nemegyszer túlzott, elvárásokkal és a kulturális minták folytonos sulykolásával. Egyfajta megfelelési kényszert sugallva. S ez már tényleg visszavezetheti a posztkommunista állam polgárát a naiv öncsalás állapotából a „felsőbbtség” kommunizmus idején oly jól ismert tudatos meg tévesztésébe. [...] A megfelelési kényszer kivált akkor üt vissza, amikor képmutatónak érezzük a nyugatról érkező sugallatokat, mert – s ehhez valóban kell a globalizáció – naponta behozza a szobánkba a televízió, újabban pedig az Internet, a házasságtörő amerikai államelnököt, a korrump Brüsszeli Bizottságot, az északír vallásháborút, a pártpénzekkel simliző német kancellárt, az Enronnal összejátszó Arthur Anderson céget. Élőben pedig találkozhatunk a volt KB-titkárt privatizációs kijáróként alkalmazó olasz vállalat-

vezetővel, a Kelet-Európát támogató EU-programok német, francia vagy angol haszonélvezőivel, és az emberbarát amerikai NGO vezetőjével, aki képtelen megsimogatni egy cigánygyereket, annyira fél, hogy az megfertőzi. Szomorú ügy: a kettős mérce a kultúra küldőjénél legitimálja a kettős beszédet a befogadónál. Odáig azért nem mennék persze, hogy a globalizációval éppenséggel ez az ambivalencia egységesül a világban.

A kulturális találkozások minőségi jellemzőit szemlélve – úgy érzem – eljutottunk vizsgálódásunk végső logikai határaihoz: minden jel arra mutat, hogy ahhoz, hogy a kulturális globalizáció tárgyában ennyi kétkedő kérdés után komolyan megszólalhassunk, mérni, sőt összemérni kellene – ha lehetne. Tételezzük fel egy pillanatra a lehetlent, azt, hogy a kultúrjavarok egytől-egyig összehasonlíthatóak (a beérkezők is és a hazaiak is maguk között, illetve egymással is) és arányuk – amit pontosan mérünk – 1989 óta folyamatosan a beérkező kultúrák javára változik az egész magyar társadalomban. Ahogy telnek az évek, egyre több liter diétás Coca-Cola és egyre kevesebb málnaszörp csordogál le a statisztikai átlagmagyar torkán, aki mind ritkábban gyűjt rá, reggelként egyre többet dzsoggol, esténként viszont kevesebb szalonnát falatozik, mind hatékonyabban végzi munkáját, mind gondosabban takarékoskodik és egyre inkább tartózkodik attól, hogy bárkit is zaklasson szexuálisan. Ha így lenne, jó lenne. A társadalomkutatónak, aki az elsőprő globalizáció teóriájában utazik, mindenképp. Igen ám, de mi van akkor, ha a szegény átlagmagyar tényleg többet szaladgál hajnalonta, késő éjszaka viszont kilopakodik a konyhába, hogy pótolja a kieső kalóriákat (vö. passzív rezisztencia), s lelkiismeret-furdalását agresszióba fordítva másnap molesztálni kezdi munkatársát/társnőjét? Aki ezt nagylelkűen megbocsátva elhívja őt a buddhista gyülekezetbe, ahol meditáció közben esetleg elmegy a kedve a szorgos munkától és az önző takarékoságtól.

Más szóval, perszem kerül a feltartóztathatatlan globalizáció elméleti gépezetének fogaskerekei közé, mert mérni is alig tudunk, nemhogy összemérni. Ilyenkor talán jobb, ha egy időre némaságba burkolózunk és azután is mindössze óvatos nyilatkozatokat teszünk a globális folyamatok hatásairól. Ha lehet, konkrét esetek

kapcsán. A „szakma szélén” mi is ezzel kísérleteztünk esettanulmányainkban. Kíváncsian várva a szakmától a finomabb tapasztalati anyagot és analízist. Hogy többet lássunk, mint „versengő ajánlatokat” és „passzív rezisztenciát”. Addig is marad a sok-sok kétely és az önirónia. Mint e vadonatúj viccbe, mellyel soraimat zárom, szerzőtársaim nevében is megköszönve az olvasó türelmét:

„Mennyi időre van nekünk, magyaroknak szükségünk ahhoz, hogy ne hagyjuk abba a szemelést? Pontosan hét évszázadra és egy másod-

percre. Az első ötszáz év arra megy el, hogy megszabaduljunk a törököktől, az osztrákoktól, a németektől és az oroszoktól, akik – mint köztudomású – kegyetlenül kényszerítettek bennünket arra, hogy szemeljük. Valahol itt tartunk most. Ezután legalább egy évszázad feltétlenül kell ahhoz, hogy definiáljuk a „magyar hulladék” fogalmát, és még egy, hogy lemásoljuk az aktuális német törvényt, mely tiltja a szemelést. És mire való a maradék egy másodperc? Ja, az arra, hogy megtanuljuk, miként lehet kijátszani az új rendelkezéseket.”

© szűts miklós

Kecskeméti kert 1997